

ISSN: 3023-4743 Cilt 2 / Sayı 1/ Haziran 2025

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE RUSYA TÜRKÜ AYDINLARI: DİASPORA TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELEME

**Russian Turkic Intellectuals from Empire to Republic: A Study in the Context of
Diaspora Theory**

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Prof. Dr., Erzinçan Binali Yıldırım Üniversitesi, agul@erzincan.edu.tr, 0000-0001-6558-5300

Alırıza BOYA

Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzinçan Binali Yıldırım Üniversitesi, boyaa620@gmail.com, 0009-0001-4242-6056

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma/Research
Geliş Tarihi/Date Received:	02.06.2025
Kabul Tarihi / Date Accepted:	12.06.2025

Atıf / Citation

Gül, Abdulkadir- Boya, Alırıza, “İmparatorluktan Cumhuriyete Rusya Türkü Aydınları: Diaspora Teorisi Bağlamında İnceleme”, *Muverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (Haziran 2025), 21-38.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE RUSYA TÜRKÜ AYDINLARI: DİASPORA TEORİSİ BAĞLAMINDA İNCELEME

Russian Turkic Intellectuals from Empire to Republic: A Study in the Context of
Diaspora Theory

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL – Alırza BOYA

Özet:

Rusya Türkleri diasporasının etkisi ve aydınların Osmanlı Türk modernleşmesine katkıları diaspora teorisi bağlamında analiz edilecektir. Özellikle başta Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail, Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmed Zeki Velidi, Halim Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Resûlzâde Mehmed Emin, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Hamit Zübeyir Koşay ve Abdülkadir İnan gibi önde gelen aydınlar, Osmanlı'da diaspora oluşturarak mühim roller üstlendiği gibi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ideolojik ve siyasal hayatına katkı sağlamış Türk ulus devletinin fikri temellerini inşa etmede tarih ve dil alanında rol oynamışlardır. Yusuf Akçura ile Türkçü bir çizgide ilerleyen aydınlar, Türk dünyasının ortak bir kültür ve kimlik etrafında entegrasyonunu savunarak Akçura'nın tasarladığı program çerçevesinde, Osmanlı'da yayıncılık faaliyetlerine girişmiş ve Cumhuriyet sonrası dönemde dahil modernleşme sürecine entelektüel alanda katkı sunmuşlardır. Bu süreçte çıkarılan dergiler, Türkçülük çizgisinde şekillenmiş ve Türk dünyasının geçmişi ve geleceği için bakışa açıları geliştirmişlerdir. Aydınların bu noktada biyografik bilgileriyle ulus inşa etme sürecinde yaptıkları katkılar incelenmiştir. Entelektüellerin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e diasporanın teorik çerçevesinde nasıl bir karakter arz ettiği irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Diaspora, Rusya Türkleri, Modernleşme, Türkçülük*

Abstract:

This study analyzes the impact of the Russian Turkic diaspora and the contributions of its intellectuals to Ottoman Turkish modernization within the framework of diaspora theory. Prominent figures such as Yusuf Akçura, Ismail Gasprinski, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Zeki Velidi, Halim Sabit, Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Sadri Maksudi, Ayaz Ishaki, Hamit Zübeyir Koşay, and Abdülkadir İnan played significant roles in the formation of diaspora identity in the Ottoman Empire. Furthermore, they made notable contributions to the ideological and political life of both the late Ottoman and early Republican periods, particularly in shaping the intellectual foundations of the Turkish nation-state through history and language. Following Yusuf Akçura's Turkist vision, these intellectuals advocated for the cultural and national integration of the Turkic world and engaged in publishing activities in the Ottoman Empire aligned with this objective. They also contributed intellectually to the modernization process after the foundation of the Republic. The journals they published during this period were shaped by the ideology of Turkism and developed perspectives on the past and future of the Turkic world. This article examines the biographical backgrounds of these intellectuals in relation to their roles in nation-building and explores how the diaspora took shape theoretically from the Ottoman Empire to the Republican era.

Keywords: *Diaspora, Russian Turks, Modernization, Turkism*

GİRİŞ

XVI. yüzyılda yükselen mutlakiyetçi Moskova Devleti'nin Kazan'ı işgal etmesi, ardından Astrahan ve Kasım hanlıklarının alınması, 1783'te Kırım ve 1806'da Bakü Hanlığı'nın zaptıyla merkezi mutlakiyetçi feodal yapıdan merkezi imparatorluğa doğru evrilme süreci başlamış, geniş coğrafyada yaşayan Türk halklarının Rus Çarlığı'nın bünyesine girmesi, “Rusya Türkleri” kavramını anakronizme düşmeden kullanma gereksinimini doğurmuştur. Bu terim, dil-lehçe ve kültür bakımından birçok Türk halkını kapsar hale gelmiş; Başkurt, Tatar, Çuvaş, Yakut, Tuva ve Azerbaycan Türklerini de içine almıştır. Ancak, XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya'daki Türk-Müslüman halkların hepsi “Tatar” olarak adlandırılmıştır.

Modern anlamda diaspora oluşturan Tatar-Türkleri, Altın Orda dağıldıktan sonra ortaya çıkan Kazan ve Kırım hanlıklarında, XVI. yüzyılda taht çekişmelerinden mağlup olanlar Polonya ve Litvanya'ya göç ederek belki de bilinen ilk Rusya Türkleri diasporasını oluşturmuşlardır. IV. İvan (Korkunç İvan) zamanında, Rusların Kazan'ı işgal edene kadarki zaman zarfında İdil Nehri'nin ortaları ile Ural Dağları'nın arasında yoğun bir Türk nüfusunun varlığı söz konusuydu. Ancak Kazan gibi merkezin düşmesinden sonra, Tatarlar günümüzde Başkurtların bulunduğu yere yoğun olarak göç ettiler. Kentlerde yaşam alanları kısıtlanmış ve boşalan yerlere Ruslar iskân edilmiştir. Hristiyanlaştırma ve ekonomik baskılar arttıkça, Tatarlar XVIII. yüzyılda yeni yaşam alanlarına, Güney Ural, Kazakistan (Bozkır Eyaleti) ve Özbekistan'a göç etmeye başladılar. II. Katerina döneminde Tatarlara Türkistan'da ticaret yapma hakkı verilmesi sonucunda, Türkistan'a yayılma olanağı bulmuşlardı. Devlet, Tatarların “uzak diaspora”ya gitmesini, farklı tarihsel ve sosyo-politik koşullar altında dönemlerine göre kategorilere ayırarak açıklamaktadır. Birinci grup, 1895'lerde Osmanlı ve Finlandiya'ya göç edip Rusya'dan ayrılıp Osmanlı topraklarına sığınanlar ile Finlandiya'ya yerleşenler ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Rusya'daki baskılar dolayısıyla göç etmek zorunda kalan grubu kapsamaktadır. İkinci grup, Bolşevik Devrimi meydana geldiği sıralarda ve ihtilal sonrası zamanda ülkelerini terk edenlerdir. Devrim sonrası Sovyet rejiminin baskılarından kaçan ve genellikle Uzak Doğu'ya, özellikle Çin demiryolu inşası sırasında göç eden Tatarları kapsamaktadır. Üçüncü grup ise II. Dünya Savaşı'ndan kurtularak yurt dışında kalanlar olarak ayrılmaktadır.¹

Tarihsel süreçte, imparatorluk bakiyesi ülkeler diaspora merkezi haline gelmiştir. Bunların en büyük iki örneği Türkiye ve Rusya'dır. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti, Balkan Türklerinden Rusya Türklerine kadar çeşitli diaspora gruplarına ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Kazan ve Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu diaspora, sayıca az olmasına karşın aydınlar nezdinde büyük etki yaratmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı aydınlarının Rusya'daki Türk halklarına yönelik ilgisi belirgin bir şekilde yoğunlaşmıştır. 1907 sonrasında, Rusya'nın aydınlar üzerindeki baskıcı politikaları ile Türkiye'de II. Meşrutiyet ile gelen özgürlük ortamı, Rusya'daki Türk kökenli aydınları İstanbul'a çekmiştir. Bu süreçte basın ve yayın faaliyetlerinin artışı, iki taraf arasında kültürel ve fikrî etkileşimi derinleştirmiştir.

İsmail Gaspiralı, Yusuf Akçura, Musa Akyığıtzade, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Halim Sabit Şibay, Hamit Zübeyr Koşay, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin, Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşid İbrahim, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve entelektüel yaşamında Türkçülük akımının gelişmesine öncülük eden, 1917 devriminden önce Osmanlı'ya gelen aydınlardır. Ekim İhtilali'nden sonra Muharrem Feyzi Togay, Zakir Kadiri Ugan, Sadri Maksudi (Arsal), Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Temir ve Reşit Rahmeti Arat, hem Türk ulus devletinin inşa sürecine doğrudan katkıda bulunmuş hem de dönemin diğer aydınlarını

¹ Nadir Devlet, *Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrılan Tatarlar* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2017), 14-20.

etkilemişlerdir. Bu bağlamda, diaspora teorisi çerçevesinde, ilgili aydınların diaspora kavramı içinde değerlendirilecek, biyografik veriler ve aydınlar hakkında yazılmış kitaplar ile makaleler temelinde analiz edilecektir.

1. DİASPORA KAVRAMI

Diaspora kelimesi, antik kökenlere sahip bir kavramdır. Yunanca saçmak ya da dağılmak anlamlarına gelmektedir.² Bu sözcük, başlangıçta olumsuz bir durumu çağrıştırmak için kullanılmıştır. Yunanca kökenli terim, İbranice İncil'in ilk beş kitabının çevirisinde kullanılmış ve bu vesileyle diaspora kavramı Yahudi tarihi ile ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Her ne kadar diaspora kelimesi Yahudi kökenli olmasa da bu bağlamda, diaspora terimi, ilk tarihsel anlamı Yahudilerin sürgün edilmesi ve dağılmasını ifade eder hale gelmiştir. Emperyalist genişlemenin hız kazandığı ve milliyetçiliğin yükselişe geçtiği XIX. yüzyılda ise modern anlamına kavuşmuştur.³

Yaklaşık iki bin yıl boyunca diaspora, sınırlı anlamını muhafaza etmiştir. Lakin, XX. yüzyılda anlamı kademeli olarak genişlemeye başlamıştır. 1960'lı yıllardan itibaren diaspora terimi, Afrika tarihi bağlamında tanımlamak için yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Her ne kadar yüzyıllardır Eski Ahit, özellikle de Çıkış kitabından alınan imgeler kullanılmış olsa da, diaspora kavramı bu bağlamda ancak XX. yüzyılın ortalarından itibaren modern tabirde tarihçiler ve diğer araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Bu dönemde, Afrika diasporasının küresel tarihini ve bu nüfus hareketlerinin özgünlüğünü güçlü bir biçimde açıklayan kavram olarak kabul görmüştür. 1980'lerden itibaren diaspora terimi o kadar yaygınlaşmıştır ki, günümüzde yalnızca zorunlu veya felaket niteliğindeki göçleri değil, her türlü göçü tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, neredeyse her yerde karşımıza çıkan bir terim haline gelmiştir. Ancak, bu genişleme süreci, terimin anlamını belirsizleştirmiştir. Diaspora, bazen sadece göçün bir başka adı olarak veya bir etnik grubun tanımı olarak kullanılmakta, bu da özünü ve tarihsel bağlamını kaybettirmektedir.⁴

Genellikle, ulusal-kültürel kimlik belirli bir yerle sıkı sıkıya bağlıdır. Kimlik çoğunlukla bir yerle özdeşleşmiş olarak görülmektedir. Diaspora kavramının içerdiği değişiklik, bu sabit ve dar görüşlü ilişkiyi kırarak, kimliğin mekândan bağımsız olarak gelişebileceğini ve değişebileceğini göstermiştir. Bu kimliği korumak yalnızca mekân ile sınırlı kalmayıp geçmiş ve gelecek ile bağlantıları korunabilmiştir. Bu durumun dayanışma duygusunu da birlikte getirmiş ve bulundukları yer ile geçmiş kökenleri arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir.

Diaspora'nın teorik temelleri ve içeriği üzerine yapılan araştırmalar, nispeten yeni bir alan olarak karşımıza çıkmakta olup, tanımlama süreci hâlâ çeşitli tartışmalarla şekillenmektedir. Tarih boyunca göç olgusu, insanlık tarihinin merkezinde yer almış; toplumların sosyo-ekonomik ve demografik yapılarını derinden etkileyerek, devletlerin çöküşüne dahi sebep olan önemli bir itici güç olarak kendini göstermiştir. Bu olgu, güncelliğini hiçbir zaman yitirmeyerek tarih boyunca ele alındığı her dönemde gerçekliğini muhafaza etmiştir. Ancak, diaspora olgusu, yalnızca bir milletin veya etnik grubun belirli bir coğrafi bölgeye göçü olarak basite indirgenemeyeceği gibi, modern çağda göçmen topluluklarının yerleştikleri ülkelerde ana kara veya ana vatan ile bağlarını koruyarak, bu coğrafyaların çıkar grupları ve temsilcileri haline geldikleri bir süreci de ifade etmeye başlamıştır. Anavatanından kopup başka bir ülkeye göç eden her etnik grup diaspora tanımının içinde tanımlanıp tanımlanmayacağı tartışmalı bir konudur. Bu noktada diaspora türleri: Mazlum (Filistinliler, İrlandalılar, Afrikalılar), Emek

² Fırat Yıldız, "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 18 (Haziran 1994), 90.

³ Paul Gilroy, "Diaspora", *Paragraph*, 17/3 (Kasım 1994), 208-212.

⁴ Kevin Kenny, *Diaspora: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 1-15.

(Hintliler, İtalyanlar, Türkler), Emperyal (İspanyollar, Portekizler, Hollandalılar, Almanlar, Fransızlar, İngilizler.), Ticaret (Çinliler, Lübnanlılar), Kültürel (Karayıplılar) diasporalar⁵ olarak çeşitli sınıflandırılmaları tabi olabilir. Diaspora çalışmaları bağlamında birçok yazar, diasporanın sınıflandırılması noktasında hemfikir olmadığı gibi, hangi grupların diaspora oluşturup oluşturmayacağı konusu da tartışmalıdır.

2. OSMANLI DÖNEMİ AYDIN GÖÇÜ VE DİASPORASI

Rusya'dan Osmanlı'ya aydınların göçü XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul'a eğitim amaçlı göçler başlamıştır. O dönem Türkistan medreseleri önemini yitirmeye başlamış Osmanlı okulları ise İdil-Ural Türkleri arasında hem düzgün bir eğitim hem de zamanına göre laik bir eğitim olanağı sunmaya başlamıştı. Lakin daha öncesinde bilinen Osmanlı'ya ilk göç eden Rusya Türkü aydını Abdünnasır Kursavi'dir. (1776-1812)⁶ 1776 yılında Kazan'da doğan Kursavi, Ceditçi çevreye dâhil edilemese de medrese eğitim sistemini eleştirmiş ve İslami çevrelerde yenilikler yapılması gerektiğini savunmuştur. Dini bir reformcu olarak kabul edilebilecek bir şahsiyet olan Kursavi, İslam düşüncesindeki kelamcılar eleştirerek İslam'ın erken dönemindeki saflığına geri dönülmesi ve o dönemdeki özgün dini yorumların yeniden canlandırılması fikrini Kazan Türkleri arasında yaymaya çalışmıştır.⁷ Bu dönem içinde Buhara ve Semerkand medreseleri eğitim açısından önemli yerler niteliğindeydi. Kursavi, Türkistan'a seyahatler gerçekleştirmiş ve 1807'de Buhara'ya gitmiştir. İdil-Ural Türklerinin ve Türkistan Türklerinin geleneksel İslam merkezlerine olan bağımlılığını sorgulayan ilk aydınlardan biri olarak öne çıkmıştır. Ancak, Türkistan'a yaptığı seyahatlerde Buhara'da dinsizlikle suçlanmış, yerel halk nezdinde fikirleri destek bulmamasına rağmen öğrencileri arasında düşünceleri yankı bulmuştur.⁸

Kursavi'nin ardından 1874 yılında İstanbul'a Gaspıralı İsmail Bey gelmiştir. 8 Mart 1851'de Kırım'da doğan İsmail Bey, Varonej ve Moskova'daki askeri okullarda eğitim almış, ancak mezun olmadan ayrılmıştır. Moskova'daki eğitim hayatı sırasında Slavofil hareketin önde gelen gazetecilerinden Mihail Nikiforoviç Katkov (1818-1887) ile dost olmuş, Rus siyasal yaşamındaki gelişmeleri tanıma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda dönemin önde gelen entelektüellerinden Aleksandr Herzen (1812-1870), edebiyat eleştirmeni Vissarion Belinski (1811-1848) ve Dimitry Pisarev (1849-1868) gibi yazarların eserlerini de okuma fırsatı yakalamıştır. Mikhail Katkov ile olan dostluğu sayesinde Panslavist hareketin örgütlenme tarzını da öğrenmiştir. Kaçınılmaz olarak Rus siyasal yaşamından etkilenmiştir. Girit Savaşı başladığında, Litvanya Tatarlarından Mustafa Mirza Davidoviç(1851-1914) ile genç yaşta savaşa katılmak üzere Odesa Limanı üzerinden Türkiye'ye gitmeye çalışmışlar, ancak yakalanıp geri gönderilmişlerdir. 1874'te İstanbul'a gelerek askeri tercüman Halil Efendi'nin yanında kalmıştır. Askeri okula kaydolmayı arzu etmişse de talebi reddedildi. 1875 yılında Kırım'a geri dönene kadar çeşitli gözlemler yapmış; İstanbul'u ve Anadolu'daki köyleri incelemiş, bu gözlemlerini yazıya döküp Rus gazetelerine göndermiştir. Rusya Müslümanları kongrelerine katılmış "Müslüman İttifakı"⁹ adlı partinin kurulmasına katkı sağlamıştır.¹⁰

⁵ Fırat Yıldız, "Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar", 308.

⁶ Devlet, *Rusya Mültecileri*, 50.

⁷ Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/1 (Mayıs 2004), 153-154.

⁸ İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kursavi", *TDV İslam Ansiklopedisi*(Erişim 16 Ağustos 2024).

⁹ Rus kaynaklarında sadece "İttifak" olarak geçer.

¹⁰ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 27-30.

Gaspıralı'nın en etkili olduğu alan, Rusya Türklerinin eğitim alanındaki modernleşme pratiğiydi, yani usul-ü cedid (yeni yöntem).¹¹ Bu yöntemle isminin birlikte anılmasının nedeni, okuma yazma öğretme ve öğreniminde kullanılan metotların Gaspıralı tarafından kaleme alınmış olmasıydı. Ancak, bu yöntem sadece Gaspıralı ile sınırlı kalmamış, örneğin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şihabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasiri (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhane öncülüğünde İdil Türkleri tarafından da uygulanmıştır. Bu noktada, Rusya Türkleri arasında eğitimde modernleşme eğilimi sadece bir kişiye bağlı kalmamıştır. Esasında, bu metot Rusya Türklerinin aydınlanması amacıyla geliştirilmiştir. Bu usulün yaygınlaştırılması, 1883'te Bahçesaray'da 35 yıl süreyle yayın hayatında bulunacak ve Rusya Türklerinin durumu ile ilgili haberler yapacak olan *Tercüman* gazetesinin çıkarılması vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Gazetenin temel aldığı slogan ise "*dilde, fikirde, işte birlik*" idi. Bahsi geçen ilkeyi pratiğe dökmek için Türkistan'a yolculuk etmiş ve orada eğitim alanında çalışmalar yapmıştır. Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinin önemi, Türkçülüğün oluşumunda dilin ne kadar önemli olduğunu vurgular niteliktedir. Dil unsurunun propaganda ve birleştirici rolü, Türkçülük fikrinin uyanmasında temel bir etken teşkil etmiştir. Hem Rusya'da hem Türkiye'deki arasında tanınırlığı artmış "*XIX. yüzyılın En Büyük Müslüman Reformcusu*" ve "*Türk Dünyasını Uyandıran İsim*" olarak tanınmıştır.¹²

Gaspıralı İsmail Bey'in çizgisinden etkilenen Yusuf Akçura 1883'te ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Kazanlı burjuva bir aileden gelme Akçura, Gaspıralı'dan etkilenerek Osmanlı ve Rusya Türklerinin kolektif bir bilinç ve kimlik içinde kaynaşmasını amaç edinmişti. Böylece Türkler ve Tatarların aynı milleti oluşturduğu fikrini savunmuştur.¹³

Rusya Türkleri, dönemin koşullarında Rusya'da 1905 devrimi öncesinde bir özgürlük alanı bulamamıştır. Türkçülük fikirlerinin yayılması için gerekli zemini Osmanlı'da bulmuşlardır. II. Meşrutiyet'ten sonra özgür bir alan bulabilmek amacıyla Osmanlı'ya göç etmişlerdir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin ve Halim Sabit gibi aydınlar, Osmanlı siyasal yaşamında Türkçülüğün gelişmesi için katkıda bulunmuş ve diğer aydınları etkilemişlerdir.¹⁴ Bu şartlar altında, Yusuf Akçura ve diğer aydınların doğduğu dönem, 1876'da Türkistan'ın tamamen Ruslar tarafından işgal edildiği yıllara denk geliyordu. XIX. yüzyıla girerken, Rusya yayılma alanını genişleterek Türkistan'a kadar ilerlemişti. Kazan'ın düşmesi ve İdil-Ural Türklerinin tahakküm altına alınmasıyla Kazan Türklerinin elinde olan Türkistan pazarı da Rusların eline geçmişti. Bu durum, yalnızca ekonomik kayıplara değil, aynı zamanda o dönemde uygulanan Panslavist politikalarına tepki olarak yükselen Tatar burjuvazisinin ve aydınlarının politik yönelimlerini belirlemelerine de yol açmıştır. Akçura ve diğerleri, bu koşullar altında varlıklarını ortaya koydular.¹⁵

Akçura'nın Türklük bilinci, Harbiye Mektebi'nde başladığı dönemde şekillenmişti. Jön Türk hareketinin Osmanlı siyasal ortamına etkisi, onun fikirlerinin biçimlenmesine katkı sağlamıştı. Jön Türk hareketiyle olan yakınlığı, 1897'de Taşkışla Divan-ı Harbi'ne sevk edilmesine neden olmuştur. Daha sonra Trablus'a sürgün edilerek, tarihe "*78 kişilik şeref mahkûmları*" olarak geçen grubun içinde yer almış ve zorunlu ikamet şartıyla Trablus'ta kalmıştır. Trablus'ta bulunduğu süre zarfında Ahmet Ferit Bey ile bir gazete çıkarmaya başlamış ve İttihat ve Terakki kadrolarıyla bağlantıya geçmiştir. Jön Türklerle olan bağı, hareketin Avrupa'daki siyasal merkezi olan Paris'te bulunduğu dönemde de devam

¹¹ Usul-ü Cedit yayılma alanı bulmaya başlarken, Gaspıralı'nın geliştirdiği "Usul-ü Savtiye" yöntemi (harflerin seslerine dayanan eğitim metodu) ile heceleme metodu çakışmaya başlamıştı. Bu durum, "Kadimcilik" ve "Ceditçilik" tartışmalarını ortaya çıkarmıştı. Savtiye yöntemiyle eğitim veren okullar "Usul-ü Cedit Okulları" olarak adlandırılıyordu.

¹² Devlet, *Unutturulan Türkçü*, 19-20.

¹³ Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 20-22.

¹⁴ Sema Sezgin, "Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri Ve Türkçülüğe Katkıları", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/2 (Ekim 2021), 302.

¹⁵ Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 13.

etmiştir. Orada Ahmet Rıza'nın çevresiyle yakınlaşmıştır. Akçura, sadece mevcut Osmanlı ve İslam kaynaklarını incelemekle kalmayıp, İslam öncesi Türk tarihinin önemine dikkat çekerek Türk kültür mirasının süreklilik bilincine varmıştır. Böylece, Osmanlılık fikrinin anti-tezini oluşturan bir temel üzerinde duruyordu. Bu ideal, Türkçülük olarak Üç Tarz-ı Siyaset makalesinde somutlaşmıştır.¹⁶

Akçura, makalesinde Türk birliği hususunda o dönemde henüz biçimlenmiş bir akımın olmadığını belirtir. Türk birliği, sadece Osmanlı hudutları ile sınırlı bir olgu değildir; Rusya Türkleri birincil öneme sahiptir. Türkistan Türkleri, Azerbaycan ve İran Türkleri de bu birliğin önemli parçalarıdır. Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar büyük bir milletin ortaya çıkışı hedeflenmekte ve bu birliğin liderliğini Osmanlı'nın yapacağı düşünülmektedir. Müslümanlık, bu birlikte önemli bir etken olarak görülür, zira birleştirici bir faktör olacaktır.¹⁷ Türkçülük düşüncesi, hali hazırda mevcut bir fikir olmasına rağmen, Akçura'nın makalesi, Türk milletinin siyasal anlamda hem Osmanlı içinde hem de Osmanlı dışındaki Türkler üzerindeki etkisi açısından büyük bir öneme sahiptir.

1887'de ise Kazan'dan Musa Akyiğitzade (1865-1923) Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Rusya'da Rus lisesinde eğitim almıştı. Öğrenim yıllarında Türkiye'ye gelmek istemişse de babası, eğitiminin yarıda kalmaması için buna engel olmuştu. İstanbul'a göç eden Akyiğitzade, İstanbul'da Mülkiye Mektebi'ne girmiş ve 1894'te Mülkiye'yi birincilikle bitirmiştir. Mülkiye'den mezun olduktan sonra Harp Okulu'na Rusça ve iktisat hocası olarak atanmıştı. “*Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nâzar*” ve “*İktisat yahut İlm-i Servet*” adlı eserlerini yayınlamış, bu eserlerde korumacılık ve serbest pazar teorilerini analiz ederek karşılaştırmış ve korumacılığın uygulanmasının zorunluluklarını açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bu fikirlerini yaymak amacıyla *Metin* gazetesini çıkardı. 1910'da *Metin* gazetesi kapatıldıktan sonra *Üç Kardeş* gazetesini çıkarmaya başladı. Harbiye'de İlm-i Servet dersi vermiş, ayrıca Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde iktisat dersleri okutmuştu. Mülkiye'de liberal iktisat teorileri öğretilirken, askeri okullarda ulusal iktisat teorisine dayalı, devlet merkezli Akyiğitzade'nin dersleri işlenmekteydi. Sivil olduğu gerekçesiyle Harp Akademisi'ndeki derslerinden alındıktan sonra sırasıyla Adilcevaz, Hoşap ve Çapakçur'da kaymakamlık görevlerinde bulunmuş, ardından Rusya'dan satın alınan Katanof Kütüphanesi'ne müdür olarak atanmıştır.¹⁸

Osmanlı iktisadi düşüncesinde serbest dış ticaret politikasını eleştiren Kazan Türklerinden Akyiğitzade, eğitimi Rusya'da almıştı. Eğitim sürecinde korumacı Rus iktisat politikasından etkilenmiştir. Ona göre, ekonomik çıkarların şekillenmesinde bireysel insan davranışları temel teşkil etmez; milli çıkarların korunması ve bu tür kaygılar belirleyici rol oynar. İktisadi fayda ile ulusal çıkarın uyumlu olması gerektiğini savunmuştur. Eğer serbest piyasa, ulusal çıkar için bir tehdit oluşturuyorsa, korumalı dış ticaret politikası uygulanmalıdır. Akyiğitzade'ye göre, ülkelerin üretim kapasiteleri eşit olmadıkça serbest piyasa koşullarında güçlü olan, zayıfı baskılayacak ve tarım ülkesi, sanayileşmiş ülkeye bağımlı hale gelecektir. Bu nedenle, Osmanlı için tek kurtuluş yolu sanayileşmeden geçmektedir. Mizancı Murad ve Ahmet Mithat da aynı fikirleri paylaşmıştır; ancak Akyiğitzade'nin görüşleri zamanın şartları içinde pek kabul görmemiştir. Dönemin liberal iktisat öğretileri, daha kabul edilebilir bir tercih olmuştur.¹⁹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Akyiğitzade, milli iktisat politikasını “*İktisat Yahut İlm-i Servet; Aẓade-i Ticaret ve Usul-i Himaye*” adlı eserinde ele almış ve serbest ticaret

¹⁶ Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura*, 15-16.

¹⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 33-36.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 222.

¹⁹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 3/636.

(Azade-i Ticaret) ile korumacılık (Usul-u Himaye) arasındaki farkları açıklamıştır. Alexander Parvus²⁰ (Efendi), milli iktisat üzerine *Türk Yurdu* dergisinde yazılar yazarak İttihatçıları etkilemişlerdir.²¹

Böylelikle milli iktisat anlayışı, askeri okullarda okutularak ulusal ekonomi politikalarının benimsenmesi, Rusya Türklerinin Türkçülük düşüncesi çerçevesinde gelişmiştir. Ancak dönemin liberal politikaları, yeni serbest pazar ekonomisinin uygulandığı döneme denk geldiğinden, Akyiğitzade'nin geliştirdiği ulusal iktisat politikası dikkate alınmamıştır. Osmanlı, ancak serbest pazar ekonomisinin ve borçların etkisiyle çöküşün eşiğine geldiğinde bu politikaların önemini kavrayacaktı. Böylece, Akyiğitzade'nin savunduğu ulusal ekonomi politikaları, 1930'larda milli iktisat anlayışının uygulandığı dönemde hayata geçirilecekti.²²

1890'da Osmanlı'ya gelen Azerbaycan Türkü Hüseyinzade Ali Bey (1864-1942) ise Petersburg Üniversitesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'da Askeri Tıbbiye'ye girmişti. Petersburg'da bulunduğu öğrenim süresince Narodnizm²³ ve Pan-Slavizm akımlarından etkilenmiştir. Türkiye'de olduğu sıralarda ise bu fikirleri Jön Türklerden Ubeydullah Efendi'ye de yansıtmıştır.²⁴ Türk-Yunan Savaşı'na katılmış ve 1900'de savaştan döndüğünde Tıbbiye Yüksek Okulu'nda deri hastalıkları profesör yardımcısı olarak atandı. 1903'te doğduğu Azerbaycan topraklarına kaçmak zorunda kalmış ve Türkçülük mücadelesini oradan sürdürmüştür. Yayın faaliyetlerini yürütmüş ve *Hayat* gazetesinde başyazarlık yapmıştır. En önemli yazıları arasında "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*", "*Bize Hangi İlimler Lazımdır?*" ve "*Yazımız, Dilimiz ve Birinci Elimiz*" adlı makaleleri yer alır. Daha sonra "*İrşad, Terakki ve Hakikat*" gazetelerinde faaliyet göstermiştir. Kafkas Türkleri arasında milli bilinci uyandırmak için yayın faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁵

İttihat ve Terakki'nin kurulmasında öncü bir rol oynamıştır. Türkiye'ye dönüşünde, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumiliğine getirildi. Aynı zamanda Azerbaycan'ın ulus-devlet olabilmesi için de mücadele etmiştir. 1926'da Bakü'de Şubat-Mart aylarında gerçekleştirilen V.V. Barthold'un katıldığı Türkoloji Kongresi'ne Türkiye'den Fuad Köprülü ve Hüseyinzade Ali Bey katılmıştır.²⁶ Ağaoğlu Ahmed, Yusuf Akçura ve Mehmed Emin Yurdakul ile birlikte *Türk Yurdu* dergisinin

²⁰ Osmanlı'ya sadece Rusya Türkleri aydınları değil, Rusya entelektüellerinin önemli isimleri de gelmiştir. Bunların arasında ünlü sosyal demokrat Alexander Lvoviç Gelfand da vardı. Diğer adı ile Parvus Efendi'nin İstanbul'a geliş sürecinde, 1909 yılında Selanik'te, çoğunluğu Yunan, Yahudi ve Bulgarlardan oluşan bir grup sosyalist bir parti kurmuştu. Parvus Efendi'nin de aralarında bulunduğu bir grup aydın, bu oluşuma katılmak için başka ülkelerden gelmiştir. Gelfand'ın gelişi 1910'lu yıllara tesadüf ediyordu. İstanbul'da bulunduğu sırada Parvus, yerel basın organlarında aktif çalışmalar yapmıştır; *Tanin*, *Bilgi Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *İttihat ve Tasvir-i Efkâr* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Yazılarında asıl belirttiği husus ise Osmanlı'nın Avrupa sömürüsünün zincirlerinden kurtulması gerektiği ve bunun ancak Osmanlı borçlarından ve Avrupa sermayesinin sömürsünden kurtulmasıyla mümkün olabileceğiydi. Bunun yanı sıra Türkiye, Balkanlar ve Rusya'daki sosyalist ve milliyetçi hareketleri gözlemleyerek yakın ilişkiler kuruyordu. İstanbul'da, Yusuf Akçura ile de görüşmüş ve Almanya meselesi ile ilgili fikir alışverişlerinde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İlsiyar Ravilevna Rameyevna, "Parvus: Turetskaya Publistika", *Gasırlar Araştı- Eho Vekov* 2/1 (2016): 225-227

²¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 418.

²² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, 226.

²³ Narodnizm, kelime anlamı olarak halkçılık anlamına gelmektedir. Rusya'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus entelektüelleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Rus halkçılığına göre Rusya'nın sosyalizme giden yolun, kapitalist aşamaya geçmeden tamamlanması şeklinde olacaktır. Rusya'da kapitalist gelişimin yavaşlığı nüfusun büyük çoğunluğu köylülerden oluştuğu için aşamasız değişim fikri oluşmuştur. Böylece halkçılığın hitap ettiği kitle köylü tabanıydı. Lakin Narodnizm bu temellerde oluşurken kavram geniş bir tanımlamayı da içeriyor, yöntemlerine göre Radikal ve Reformist çizgide gelişmiştir. Sadece sosyalizm nezdinde değil milliyetçilik bilincinin oluşumunda da fikri taban oluşturmuştur. İdeoloğunu ise P. L. Lavrov, M. A. Bakunin, P. N. Tkatchev, N. K. Mikhailovskiy yapmıştır. Narodnizm ile ilgili kapsamlı çalışma için bkz.: Gennadiy Nikolayevich Mokşin, *Narodniki V İstorii Rossii* (Voronej: İzdatelskiy Dom VGU, 2016)

²⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 98.

²⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, 267-275.

²⁶ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezi'ne*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30.

kurucuları arasında yer almıştır. Bu isimlerin hepsinin fikirlerinin temelinde Gaspıralı'nın etkisi görülmekteydi. Oluşturulmak istenen temel, ortak bir Türk ulusu yaratma bilincini taşıyordu.²⁷

Füyûzat dergisinde yazılar yazan Hüseyinzade, Osmanlı edebi dilinin tüm Türklerin ortak edebi ve yazı dili olması gerektiğini makalelerinde vurguluyordu. Bu dergide, Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri nezdinde Rus ve Fars etkisinden kurtulmanın elzem olduğunu ileri sürmüştür. “*Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*” sloganını ilk kez dile getiren kişi de Ali Bey'dir.²⁸ Ziya Gökalp'in Türkçülük ile tanıştığı yıllarda, ulusçu ve toplumcu görüşleriyle Hüseyinzade Ali Bey onun üzerinde büyük etkisi olmuştur.²⁹

XX. yüzyıla girerken Osmanlı'ya gelen Halim Sabit (Şibay), 1890'da Simbir'de Usul-ü Cedit ile eğitim veren bir okulda öğrenimine başlamıştı. Orenburg'da Rus lisesini bitirdikten sonra, 1901'de eğitimi için İstanbul'a gelmiştir. 1910'da Darülfünun İlahiyat Bölümü'nde öğrenimini tamamladı. Türkistan'a seyahat etmiş ve gözlemlerini *Türk Yurdu* dergisinde yayımlamıştır. Rusya Türkleri ve Türkçülük fikirleri ile İttihat ve Terakki'nin politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Diaspora faaliyetleri çerçevesinde, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim ve Hüseyinzade Ali'nin öncülüğünde kurulan “*Türk Tatar Komitesi*”, Rusya Türklerinin haklarını savunma amacıyla faaliyet göstermiştir. 1915 yılında, İttihat ve Terakki kadrolarının desteği ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın işbirliğiyle bu komite, Rusya Türklerinin siyasi, kültürel ve toplumsal haklarını korumak için mücadele yürütmüştür.³⁰

1917 Rus Devrimi sonrası ortaya çıkan siyasi yapının ve Rusya Türklerine yarattığı koşulların değerlendirilmesi amacıyla, Enver Paşa'ya bir lahiya sunmuştur. Özellikle Türk halklarının geleceği Halim Sabit'i endişelendirmiş; imparatorluk döneminden, Ekim Devrimi sonrasında da başka bir zorlu süreçle karşı karşıya kalmışlardı. Bu bağlamda hem askeri hem de eğitim alanındaki çabaları desteklemek için uğraş vermiş; Rusya'dan gelen Türk öğrencilerin İstanbul'da eğitim görmesi için burs sağlanması yönünde çalışmalar yapmıştır.³¹

Türk-Tatar aydınlarının Narodnizm ile tanışması, Türk-Tatar edebiyatının gelişmesine de öncülük etmiştir. En önemlisi ise İstanbul'da gelişen Türkçülük hareketi idi. Rusya Türkleri aydınları, bu akımı Türkçülük ve Tatarcılık arasında bir çelişki görmeden benimsemiş ve savunmuşlardır. Böylece, dolambaçlı yollara başvurmadan Türk kimliğini tercih etmiş ve Rusların daraltılmış kimlik tanımından sıyrılmışlardır. Din konusunda da benzer fikirler paylaşmaktaydılar. Halim Sabit'in din anlayışı, dinin millileşmesi üzerineydi. Bu noktada, Halim Sabit ve Ziya Gökalp'in görüşleri paralellik göstermektedir. Özellikle Darülfünun ve medreselerde milliyetçi yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiği hususunda aynı fikirdeydiler. Türkçülüğün bu kurumlara yerleşmesi ve fikirlerin yerini Türkçü ve milli bir düşünce sistemine bırakması gerektiğini savunuyordu. Diğer önemli bir husus ise, Halim Sabit'in Turancı yanını oluşturan ideali milli yazı sistemi ve dil birliğinin Türkler arasında hayata geçirilmesiydi. Birliğin temelini dil olduğu ilkesinden yola çıkarak, Halim Sabit'e göre alfabe aynı ise dil de aynıdır.³²

²⁷ Yılmaz Özkaya, “Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri”, 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 328.

²⁸ Hasan Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 187.

²⁹ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 13.

³⁰ Necmi Uyanık, “Sankli Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5(1999), 101.

³¹ Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus imparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu (İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2016), 252.

³² Uyanık, “Sankli Bir Türkçü”, 108.

Hem ideolojik hem de akademik yönüyle Hamit Zübeyr (Koşay), 9 yaşındayken Ufa'dan İstanbul'a gelmiştir. 1912'de Selanik Merkez Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Sultaniye'ye geçmiş, ardından kendi isteğiyle Darülmualimin'e kaydolmuştur. 1916'da son sınıftayken Macarca dersleri almış ve filoloji alanında doktora yapmak üzere İttihat ve Terakki bursuyla Macaristan'a gönderilmiştir. Doktorasını Macaristan'da tamamlayan Koşay, 1923 yılında Berlin'e gitmiş ve burada Prof. Bang Kaup'un derslerine katılarak çeşitli bilimsel ve akademik çalışmalarda bulunmuştur. İlk önemli girişimi, 1925 yılında sunduğu rapor ile yazma eserlerin farklı şehirlerden toplanarak İstanbul Süleymaniye Medresesi'nde bir araya getirilmesini talep etmesidir. 1926'da Asar-ı Atika Şube Müdürlüğü'ne atanmış, 1927'de ise daha sonra Etnografya Müzesi adını alacak olan Ulusal Müze'nin kuruculuğunu ve müdürlüğünü yapmıştır. Bu süreçte modern müzeciliğin öncülerinden biri olmuştur. 1929'da "*Tarih Encümeni*" ve "*Dil Encümeni*" derneklerinin kurulmasına katkıda bulunmuş, 1931 yılında ise Türk Tarih Kurumu'nun asli üyeliğine seçilmiştir. Atatürk'ün talimatı doğrultusunda Ankara'da gerçekleştirdiği kazılarda, şehrin eski bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur. Koşay'ın belki de en önemli başarılarından biri, Alacahöyük'te yaptığı kazılar sonucu birçok önemli eseri keşfetmesi, özellikle Hitit Güneşi olarak bilinen sembolü gün yüzüne çıkarmasıdır. Ayrıca Basklar ile Türkler arasındaki bağı araştırmış, Sümerler ile Türkler arasındaki akrabalık ilişkilerini inceleyerek ortak kelimeler tespit etmiştir.³³

Avrupa'ya eğitim amacıyla giden öğrenciler, Türkçülük ideolojisi doğrultusunda hem aralarındaki dayanışmayı güçlendirmek hem de milli bilinç oluşturmak amacıyla çeşitli dernekler kurmuşlardı. Bu derneklerden biri de *Lozan Yurdu* idi. Bu dernek, 1922 yılında düzenlediği "*Türk Gençlerinin Vazîfesi Ne Olmalıdır?*" başlıklı bir yarışmada Koşay katılımıyla birinci olmuş ve 150 frank ödül kazanmıştır. Koşay'ın çalışmalarında Türkçülük düşüncesinin derin izleri görülmekteydi. Türkçülükten etkilenmiş ve eserlerinde sürekli olarak Türk milletinin tarihsel mirasına ve kültürel zenginliğine vurgu yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, Koşay, Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu birçok bilimsel ve entelektüel alanı doldurmuş; ulusal düzeyde büyük önem taşıyan çeşitli kurumların kuruluşunda bizzat yer almış ya da bu süreçlere önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, en dikkat çekici çalışmaları arasında Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kuruluş süreçlerine olan aktif katkıları yer almaktadır.³⁴

23 Şubat 1878'de Halim Sabit gibi Kazanlı Ayaz İshaki ise, 1893 yılında Kazan Medresesi'nde eğitim almıştır. Öğrencilik döneminde sürekli başarı gösteren İshaki, Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesini düzenli olarak takip etmiş ve bu gazete, düşünsel altyapısını biçimlendirmede önemli bir etken olmuştur. Edebiyata da ilgi duyan İshaki, özel bir öğretmen aracılığıyla Rusça'yı öğrenmiştir. Ardından Rus öğretmen okuluna girerek Rusya'daki toplumsal akımları ve yaşam tarzını tanıma fırsatı bulmuştu. Tahsilini tamamladıktan sonra, 1902'de Orenburg'da öğretmen olarak çalışmaya başlamış ve bu süreçte Kazan'da *Terakki* gazetesini çıkarmıştı. Ancak bu faaliyetleri Çarlık polisinin dikkatini çekmiş ve takibe alınmıştır. Bu nedenle bir süre faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmış, "*Tan*" gazetesini çıkarmak istemiş ancak izin alamamıştır. Daha sonra *Hürriyet* ve *Tan Yıldızı* gazetelerini çıkarmış ve bu gazetelerde Narodnizm temelli fikirlerini yaymaya başlamıştır. İshaki, Tatar ulusçuluğunun oluşmasına zemin hazırlayan bu yazılarında, Çarlık rejiminde sadece Türklerin değil, Rusların da ezildiğini belirtmiştir. 1906 yılında, I. Müslüman Kongresi'ne katılarak sosyalist eğilimli fikirlerini burada da dile getirmiştir. Tüm bu faaliyetlerinin sonucunda, 30 Ekim 1906'da Arkhangelsk'e üç yıllığına sürgün edilmiştir. *Tan Yıldızı* gazetesinden sonra *Tanış* (Ses) gazetesinde çalışmalarını sürdürmüştür. 1908'de sürgünden kaçarak Petersburg'a ve ardından Türkiye'ye gitmiştir.

³³ Sadi Bayram, *İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi* (Ankara: Önder Matbaacılık, 2014), 7-9.

³⁴ Güz Bezci, "Kültür Hazinesi: Hamit Zübeyr Koşay", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021), 502-507.

Rusya'ya dönmediği takdirde yurtdışında yaşamasına izin verilmiştir; fakat İshaki, tekrar Petersburg'a dönmüş ve 1912'de tutuklanarak eski sürgün yeri Pinega'ya gönderilmiştir. 1913'te affedilerek serbest bırakılmış ve Petersburg'da *İl* gazetesini çıkarmıştır. Yusuf Akçura, M. Bilgiyev, S. Remiyev, M. Gafuri, Z. Velidi, Ş. Muhammedyanov, F. Fuktarov ve N. Asrıy ile birlikte daha sonra Moskova'da *Bizim İl* gazetesini çıkarmıştır. Şubat 1917 Devrimi'ni memnuniyetle karşılayan Ayaz İshaki, Bolşeviklerin iktidara geçmesiyle Türk milliyetçiliğinin zora girdiğini fark etmiştir. Yeni sistem, İshaki'nin savunduğu İdil-Ural merkezli devlet fikrini gerçekleştirme olanağı tanımamıştır. Bu sebeple ülkeyi terk ederek 1918'de Versay Sulh Konferansı'na katılmış ve geri kalan ömrünü diaspora faaliyetleriyle geçirmiştir. O dönemde Tatarların yoğun yaşadığı Harbin, Paris, Berlin ve 1939'da Varşova'da yaşamış; ancak Almanya'nın Polonya'yı işgali sonrasında Polonya hükümeti tarafından sınır dışı edilmiştir. Böylece Türkiye'ye yerleşmiştir.³⁵

Ayaz İshaki, Türkiye'ye tamamen yerleşmeden önce 1908 ya da 1909 başlarında Türkiye'ye gelmişti ve burada dört ay kalmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Türkiye ile Rusya Türkleri arasındaki etkileşim artmıştır. Enver ve Talat Paşalar, bu iletişimin güçlendirilmesini desteklemişlerdir. Rusya'dan gelen Türkler ve Osmanlı'daki aydınlar, tarihi bağları güçlendirmek amacıyla *Türk Yurdu* dergisini kurmuşlardır. İshaki, *Türk Yurdu* çevresindeyken dilin sadeleştirilmesi ve halkın konuştuğu Türkçeye indirgenmesi gerektiğini savunmuştur. İshaki, Rusya'daki Narodnizm'den etkilenmiş ve bunu Türk milliyetçiliği ile sentezlemiştir. Ona göre, toplumun ilerlemesi için dilde sadeleşme şarttır ve halkın bu yönde eğitilmesi gerekmektedir. İstanbul'da bulunduğu dönemde diaspora faaliyetlerinden geri kalmamış, halkçı düşüncelerle şekillenen küçük bir "*Tatar Gençlik Cemiyeti*"nin kültürel etkinliklerini sürdürdüğünü gözlemlemiş ve 1909 sonbaharında Kazan'a gönderdiği "*İstanbul Mektupları*" başlıklı yazısında "*Tatar Talebe Cemiyeti*"nin faaliyetlerine yer vermiştir. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca bu Tatar gençleriyle irtibat kurmuş ve onların, Rusya'ya döndüklerinde milletlerine hizmet edeceklerine inanmıştır. Bu cemiyet, İstanbul'un saygın âlimlerini davet ederek dil, tarih ve Rusya Türklerinin yaşamlarına dair konferanslar düzenlemiştir.³⁶

Kazan Türklerinin ardından 1909 yılında Ahmet Ağaoğlu Türkiye'ye gelerek faaliyetlerine devam etmişti. Azerbaycan'ın Şuşa şehrinden Rus lisesini bitirdikten sonra 1888'de Petersburg'ta eğitimine başlamış lakin sağlık problemlerinden dolayı geri dönmek zorunda kalmıştı. 1889 yılında Fransa'da tarih ve filoloji alanında eğitimine devam etti. 1894'te yüksek tahsilini bitirdikten sonra Tiflis, Bakü ve Şuşa'da öğretmenlik yapmıştır. Bu dönemde "*Ahmet Ağayev, Ali Hüseyinzade, Hasan Bey Zerdani, Ali Merdan Topçubaşı ve Şabtablı Mehmatağa*" ile birlikte Azerbaycan Türklerinin ulusal uyanışı için ortak faaliyet göstermiştir. Bir süre "*Hayat*" gazetesinde çalıştıktan sonra kendisi *İrşat*, sonra da *Terakki* gazetesini çıkardı. Bu sırada *Difai* adlı, Ermeni terörüne karşı gizli bir teşkilatın kurulmasına öncülük etmiş, yayın faaliyetlerine Tiflis'te devam etmişti. Hüseyinzade ile orada *Füyuzat* gazetesini çıkardılar. *Hikmet* gazetesi ve *Sebilürreşat*'ta yazılar kaleme almıştı. Ahmet Ağayev ve Abdürreşit İbrahimov'un İstanbul'daki faaliyetleri Rus hükümeti tarafından izlenmiş ve buna göre Pan-İslamcı ideologlar olarak fişlenmişlerdi.³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*'in başyazarlığını da yapmıştır. *Türk Yurdu* dergisi yazarları arasında bulunmuş, Türk Ocağı kurulduğunda daha geniş bir faaliyet alanı bulmuştu. Türkiye'ye geldiği aynı yıl içinde Darülfünun'da Rusça öğretmenliği yapmış, yine aynı yıl içinde Türk tarihi müderrisliğine getirilmiştir. 1912 yılında İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyeliğine seçildi. Daha sonra Karahisar mebusluğuna seçildi. 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi için geri döndü. 1919'da İstanbul'a döndükten sonra, 1921'de Malta'ya sürüldü. Sürgünden dönünce Ankara'ya gelip *Hakimiyet-*

³⁵ Alsu Kamaliyeva, *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2009), 45-52.

³⁶ Ahmet Kanlıdere, "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 27 (Ocak 2012), 79-88.

³⁷ Çarlık polisi ve istihbaratı, istihbarat raporlarında aslında Türkçü olan aydınları Pan-İslamist olarak fişlemiştir.

i Milliye gazetesinde başyazarlık yaptı. 1931’de Ankara Üniversitesi’nde hukuk profesörlüğü, sonra İstanbul Üniversitesi’nde hukuk profesörlüğü yaptı.³⁸

Agaoğlu üç aşamada düşünsel bir değişim geçirmişti. Rusya’da bulunduğu sırada, Rusya Müslümanlarının savunuculuğunu ve birliğini savunmuş, Türkiye’ye geldiğinde ise İslamcı yayın organlarında (*Sebilürreşad*) faaliyet yürütmüş ve İslamcılığa eğilimli olmuştur. İttihat ve Terakki kadrolarıyla tanıştıktan sonra ise Türklük bilinci daha ağır basmaya başlamıştır. Din konusu üzerine eğildiğinde, mezhep farklılığının Türk dünyasına verdiği zararı *Türk Yurdu* dergisinde vurgulamıştır. Ancak son safhada, Ağaoğlu’nun Türkçülüğü, Türk-İslam sentezli olmaktan çıkmış; özellikle mezhep ayırımından sıyrılmış bir Türklük bilinci tasavvur etmiştir.³⁹

Rusya Müslümanlarının müdafaası zemininde ise Batı Sibiryanın Tobolsk şehrinde Özbek asıllı Abdürreşid İbrahim(ov) , Rusya Müslümanlarının temsil edileceği kongrenin Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ali Merdan Topçubaşı ile birlikte mimarlarındandı. 1910 yılında Ağaoğlu’nun ardından İstanbul’a gelmiş, bulunduğu faaliyetleri esnasında Rusya, Hariciye nazırı Rıfat Paşa’ya Rusya Türkleri göçmenlerinin Osmanlı’daki faaliyetlerini durdurması için baskı yapmıştır. Dönemin Rusya İçişleri Bakanı P.A Stolpın, Dış İşleri Bakanı S.D Sazanov’a, Abdürreşid İbrahimov’un İstanbul’da çıkardığı *Teârîf-i Müslimîn* dergisinin kapatılması için baskı yapılması yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁴⁰

İslam’ı yaymak ve Şark birliği düşüncesini hayata geçirmek amacıyla XX. yüzyılın başlarında sömürgeci ülkelerin misyonerlik faaliyetlerine hız verdiği Japonya’ya gitmiştir. Japon toplumundaki misyonerlik faaliyetlerine bizzat tanık olmuştur. İslam dinini, Japonların ahlak ve karakterine yakın bir din olarak görüyordu. Japonya gibi uzak bir coğrafyada Müslüman sayısının azlığı, onun dikkatini çeken bir konuydu. Böylelikle İslam dinini Japonlara tebliğ ederek Batı’ya karşı Doğu birliğinin temellerini atmak ve Osmanlı’ya potansiyel müttefik kazandırmak düşüncesindeydi. Bunun yanı sıra sömürgeci devletlerin misyonerlik faaliyetlerine karşı da girişimlerde bulunmuştu. Türk dünyasındaki aydınlar arasında Japonya ile iletişime geçip Rusya Türkleri ile ilişki kurmasını sağlayan ilk aydındır. Rus-Japon Savaşı’nda Japonya’nın galip çıkması, Rusya Müslümanlarında Japonya’ya olan muhabbetin artmasına neden olmuştu. Japon milliyetçileri ile iletişim kurulmuş, yeni bir müttefik yaratma ve İslam âleminin lideri olan Osmanlı ile ilişki geliştirme fırsatını Abdürreşid İbrahim yakalamıştı. Japonya, Rusya Türkleri diaspora faaliyetleri nezdinde Ayaz İshaki’nin de uğrak noktası olmuştur.⁴¹

Diğer bir Japonya ile ilişkisi bulunan aydın, Kırmızı Muharrem Feyzi Togay’dır. 1920’lerde Kırım Milli Cumhuriyeti’nin dağılmasından sonra Türkiye’ye gelmiş ve aktif olarak Türkçü faaliyetlere katılmıştır. 1933 yılında diaspora çalışmalarına girişerek “*Turan Neşri Maarif ve Yardım Cemiyeti*”nin kuruculuğunu yapmış, Türk dünyasından gelen öğrencilere yardım amacıyla kurulan “*Türkistan Türk Gençler Birliği*” adlı kuruluştaki faaliyet göstermiştir. Bu sırada “*Ergenekon*”, “*Türk Amacı*” gibi dergilerde yazılar kaleme almıştır. Togay’ın yazıları ışığında Turan idealine Macarlar, Estonlar, Finler, Mançular ve Japonlar’ı dâhil etmiştir. 1944’te Turancılık davasında Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Reha Oğuz Türkkan ve Ahmet Zeki Velidi Togan ile birlikte tutuklanmıştır.⁴²

Rusya’da ki iç savaşın bitmesinin ardından, 1922 yılında Türkiye’ye Zakir Kadiri (Ugan) gelmiştir. Simbir ve Buhara şehirlerindeki dini eğitimin ardından Darülfünun Edebiyat Fakültesi’ne

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 400-401.

³⁹ Sema Sezgin, “Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar”, 313-316.

⁴⁰ Mehmet Perinçek – Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti’de Jöntürk Devrimi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 47.

⁴¹ Ali Merthan Dündar, “Abdürreşid İbrahim ve Japonya”, *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler*, (Konya: Jkm Kültür Sanat Yayınları, 2012), 118-125.

⁴² Sinan Levent, “Muharrem Feyzi Togay’a Göre Japonya; Japon Arşiv Belgelerinde Togay”, *Asya-Pasifik Çalışmaları Türkiye Yıllığı*, 4 (2009), 12-31.

kaydolmuştur. Çok geçmeden muhalif fikirlerinden ötürü uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Hicaz ve Mısır'da eğitimine devam etmişti. Orenburg ve Ufa'daki medreselerde hocalık yapmıştır. "II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi"nde, Sadri Maksudi tarafından milli muhtariyet meselesi ile ilgili ilkeler kabul edilmişti. Bu yönde Zakir Kadiri de "Milli Muhtariyeti Gerçekleştirme Heyeti"ne seçilmiştir. Rusya Türklerinin milli mücadelesi Bolşevikler tarafından engellenmiş, bunun sonucunda Ugan Çin'de faaliyetlere girişmiştir. Ardından, 1923 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Geldiği süreçten itibaren yayın faaliyetlerini sürdürmüş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası"nda yazılar yazmıştır. 1927 yılında Türk Ocakları'nda faaliyette bulunmuş, 1930 yılında "Türk Tarihi Tetkik Heyeti"ne getirilmiştir. Maarif Vekâlet'inde çeşitli görevlerde bulunmuş, aynı zamanda Türk Yurdu dergisinde de yazılar kaleme almıştır. Türk tarih tezinin temellerinin atılmasına yönelik çalışmalar çerçevesinde, Türklerin İslam medeniyetindeki rolüne dair lise tarih kitaplarının hazırlanması görevi Ugan'a verilmişti. Ancak, bilimsel kriterlere uymadığı gerekçesiyle bu görevden alınmıştır. İlerleyen yıllarda sadece Türkiye'de değil yurt dışında da çalışmalar sürdürmüş, 1937 ve 1939 yılları arasında "Suomi Tatarları Birliği" tarafından Finlandiya'ya davet edilmiş, çeşitli konularda konferanslar vermiştir. Finlandiya'da bulunduğu sırada Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk'ün inkılaplarının tanıtılmasına katkı sağlamıştır. 1931 yılında Finlandiya'dan döndükten sonra Türk Tarih Kurumu'nun görevlendirmesi üzerine tercümeler yapmıştır.⁴³

3. CUMHURİYET DÖNEMİ AYDIN GÖÇÜ

Cumhuriyet'in kuruluşuyla ortaya çıkan yeni Türk ulus devleti, Rusya Türkleri aydınlarının doğrudan ilgisini çekmiş; hem Rusya'daki iç savaş ve yeni kurulan Bolşevik hükümetinin baskılarından kurtulmak amacıyla Türkiye'yi ikinci vatan olarak görmüş hem de doğrudan Türkiye'den aldıkları davet üzerine göç etmeye başlamışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan bir sene sonra Kazan Türklerinden Sadri Maksudi Türkiye'ye gelmiştir. 1906 yılında Paris Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, I. ve II. Dönem Duma'da Kazan Türklerini temsil etmişti. 1917'de kurulan İdil-Ural Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmişti. Cumhuriyetin dağılmasından sonra, Ankara Hukuk Fakültesi'nin daveti üzerine 1924'te Türkiye'ye geldi. 1930 yılında Türk Ocağı çevresinde bulunan Maksudi, "Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti" önerileriyle Türkçeyi sadeleştirmek, yabancı sözcüklerden arındırıp öz haline kavuşturmak için çalışmalar yaparak "Türk Dili İçin" adlı eseri yayınlamıştır.⁴⁴ Temel gaye dili kökünden değişikliğe uğratmak değil, öz haline döndürmektir. Dilin bu husustaki önemini şu şekilde bahseder:

Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki, bu dil şuurla işlensin.

*Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarılmalıdır.*⁴⁵

Ona göre ulusçuluğun temel bileşkesi dil olmadan tasavvur edilemezdi. Diğer bir üzerinde durduğu konu ise Türk lehçelerinin birleştirilmesi fikriydi.⁴⁶

Yine aynı yıl, özellikle tarihçi ve akademisyen kimliği ile öne çıkan Volga Türklerinden Akdes Nimet Kurat, Rusya Türklerine yönelik tasfiye sürecinin başlamasının ardından 1924'te Türkiye'ye gelmişti. 1925'te Fuad Köprülü'nün vasıtasıyla Türkiyat Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmaya başladı.

⁴³ Aynur Singin, "Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdiri Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 5-17.

⁴⁴ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk*, 233.

⁴⁵ Mustafa Özkan, *Dil Eksenimiz* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017), 122.

⁴⁶ Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk*, 234.

Maarif Vekaleti aracılığıyla 1929'da doktora için yurtdışına gönderilmiştir. Türkiye'ye dönüşünde, 1941'de doçent, 1944'te profesör olarak Ankara D.T.C.F.'de çalışmalarını sürdürmüştür. Daha çok akademik çalışmalarıyla tanınan Kurat, Rusya tarihi üzerine Türkiye'de çalışma yapan öncülerden olmuş, Türk-Rus ilişkileri bağlamında ise akademik ve bilimsel eserler ortaya koymuştur.⁴⁷

Kurat gibi, hem politik hem de ilmi yönüyle Başkurdistanlı Zeki Velidi Togan, akademik bağlamda 1911'de Rusya'da olduğu dönemde "*Türk Tatar Tarihi*" adlı eseri neşretmişti. Çalışmalarını Viyana'da sürdürmüş, 1930'lu yıllarda V. Barthold ile tanışmıştı. Söz konusu eser üzerindeki çalışması, Kazan Üniversitesi'nde yer edinmesini sağlamıştı. Katanof Kütüphanesi'nin satın alınıp Türkiye'ye getirilmesinde katkıları olmuştu. 1917 devrimi ile birlikte aktif olarak siyasetin içinde bulunmuştu kendini. Rusya Türkleri mücadelesinde Türkistan'a geçip Enver Paşa ile görüşmüştür. 1923'te İstanbul'a gelmek istese de buna izin verilmemişti. Paris, ardından Berlin'e geçerek; orada bulunduğu süreçte "*Türkistan Milli Birliği*" adlı cemiyetin kurulmasına öncülük etmiştir. 1925'te "*Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeniliği*"ne getirilir. Bu gelişmeden sonra Türkiye'ye gelmeye karar vermiştir. 1927'de "*İstanbul Darülfünun Türk Tarihi Müderrisi*"ne getirildi. 1932 yılında Viyana'ya gidip tahsiline ve akademik çalışmalarına orada devam etmiştir. 1939'da Maarif Vekâleti aracılığıyla Türkiye'ye davet edildi. Dönüşünün ardından bir takım yargılama süreçlerinden geçmiştir. Bu sırada "*Umumi Türk Tarihine Giriş*", 1951'de "*Tarihî Usul*", 1953'te ise İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde müdürlük yapmıştır.⁴⁸

Togan gibi bir başka Başkurdistanlı aydın Abdülkadir İnan idi. Eğitimi Usul-u Cedit eğitimine göre veren mektepte tamamlamıştır. Rusya'daki mücadelesinin ardından 1925'te Türkiye'ye geldi. Akdes Nimet Kurat gibi o da Fuad Köprülü'nün yardımıyla Türkiyat Enstitüsüne alınmıştı. Türkiye'ye gelişinin ardından "*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*", "*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*", "*Diyanet İşleri Başkanlığı*", "*Türk Tarih Kurumu*" ve "*Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*" gibi kurumlarda görev aldı. Geniş kapsamlı çalışmalarıyla "*Güneş Dil Teorisi*"ni destekleyen eğitim ve akademik faaliyetlerde bulunarak dil, din, etnografya, folklor alanlarında 380'e varan eser üretmiş ve Türkoloji alanında önemli çalışmalar yürütmüştür.⁴⁹

İnan ile aynı sene içerisinde Türkiye'ye gelen Kazan Türklerinden Abdullah Battal Taymas, Orenburg ve Mısırdaki eğitimin ardından Rusya'ya dönmüş ve 1908'de öğretmenlik yapmıştır. Kazan'da çıkan *Yıldız* ve *Kurultay* gazetelerinde yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Son gazetenin kapatılmasından sonra *Altay* adlı gazeteyi çıkarmıştır. 1917 devriminin ardından ülkenin farklı yerlerinde bulunmuş ve kaçak hayatı yaşamıştır. Bu süreçte Kızılçar'da Ayaz İshaki ile birlikte *Mayak* adlı gazeteyi çıkarmıştı. Hayatının ilerleyen yıllarında Finlandiya'ya sığınmış, orada *Kazan Türkleri* adlı eserini kaleme almıştır.⁵⁰ Finlandiya'da olduğu sürede Tatarlar için açılan okulda öğretmenlik yapmıştır. Aynı zamanda Mehmet Emin'in (Resulzade) İstanbul'da çıkardığı *Yeni Kafkasya* dergisine *Kazanlı* takma adı ile yazılar göndermiştir. Finlandiya'da ki yaşamının ardından Türkiye'ye gelmiş ve gelişinin ardından Rusya Türklerinin çıkardığı gazete ve dergilerde, ekim devrimi sonrası ortaya çıkan Türklerin durumu ile ilgili yazılar kaleme almıştır. Türkiye'ye gelişinin ardından 1927 Umum Müdürlüğünde, 1931'de Dışişleri mütercim kadrosunda görevlerde bulunmuştur.⁵¹

⁴⁷ Ahmet Vurgun – Muhammet Avaroğulları, "Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi", *Turkish History Education Journal* 1/1 (Ekim 2012), 117-119.

⁴⁸ Tuncer Baykara, "A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/13(1985), 2-6.

⁴⁹ Mustafa Erkan, "Abdülkadir İnan ve Eserleri", *Erdem* 12/36(Mayıs 2000), 911.

⁵⁰ Abdullah Gündoğdu, "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018), 30.

⁵¹ Yavuz Akpınar, "Taymas", *TDV İslam Ansiklopedisi*(Erişim 30 Ağustos 2024).

4. SONUÇ

Diaspora olgusu, insanlık tarihinde sürekli hareket halinde olan insanoğlunun yegâne gerçekliğidir. Bu realiteyi gözden kaçırmak, tarihsel analizde noksan sayılabilecek bir parçadır. Lakin diaspora kavramı, salt göç ve mülteci anlamları dahilinde açıklanabilecek bir fenomen olmadığı gibi, hangi grupların ve eylemlerin diaspora oluşturacağı da ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Çok çeşitli amaçlarına ve oluşumlarına göre sınıflandırarak, etnik, dini, ekonomik ve mülteci olarak üst gruplar hâlinde değerlendirmek mümkündür.

Böylece tipik diaspora kavramı, nedensel göçlerle tanımlanmıştır. Literatürde aydın ve ideolojik diaspora grupları çoğunlukla kabul görmemekte, daha çok etnik bir düzlem üzerinde durulmaktadır. Söz konusu noktada, sosyal bilimlerde teorik zeminde eleştiri getirip kavram üretmek ve bu çeşitliliğe yorum getirmek bu sürecin doğal bir parçasıdır. Diaspora kavramının yalnızca etnik veya göç temelli bir çerçeveye sokulması, bu toplulukların işlevlerini ve tarihsel süreçte oynadığı rolü tam anlamıyla yansıtamamaktadır. Akademik dünyada diaspora tartışmaları, özellikle ülkemizdeki diasporalar üzerinden genişletilmelidir.

Gaspralı İsmail Bey'in açtığı modernleşme yolu, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı ve Rus modernleşmesinin politik ve ekonomik kaynaklı menfi ve müspet etkilerinden Kazan, Kırım ve Azerbaycan Türkleri arasında ulus bilinci, modern bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Rusya Türkleri, 1908 Jön Türk Devrimi ile birlikte Osmanlı'yı bir merkez olarak görmeye başlamış; İttihat ve Terakki'nin Türkçü politikaları ve Türk dünyasına dönük ilgisi, bu ilginin artmasına vesile olmuştur. Diaspora faaliyetleri çerçevesinde Akçura'nın fikirleri yer bulmuş ve bu fikirler, Rusya'dan Osmanlı'ya göç eden birçok Türk-Tatar aydını gibi, Akçura da Türkçülük fikrinin Osmanlı'da gelişmesi için zemin hazırlamış; Rusya Türklerinin müdafaası için imparatorluklar arasında faaliyet alanı yaratmıştır. Diaspora faaliyetleri nezdinde, Yusuf Akçura'nın yanı sıra Ahmet Ağaoğlu, Ayaz İshaki ve Halim Sabit gibi aydınlar da Akçura ile aynı pratikleri tecrübe etmişlerdir.

Kolay bir şekilde Osmanlı toplumu ile bütünleşen Rusya Türkleri, Türkiye'ye göçlerinden itibaren diaspora faaliyetlerine girişmiş, soydaşlarının akıbetini ve haklarını müdafaa etmişlerdir. Aynı zamanda Türkçüğün gelişmesini sağlamış, millî politikaların uygulanmasında öncülük etmişlerdir. Diğer yandan Türk ulus devletinin fikri temellerini inşa etmede tarih ve dil alanında faaliyetlerde bulunmuşlardır.

İsmail Gaspralı, Yusuf Akçura, Musa Akyığıtzade, Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Halim Sabit Şibay, Hamit Zübeyr Koşay, Ayaz İshaki, Resulzade Mehmet Emin, Ahmet Ağaoğlu ve Abdürreşid İbrahim, Muharrem Feyzi Togay, Zakir Kadiri Ugan, Sadri Maksudi, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Temir ve Reşit Rahmeti Arat, imparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecinde sadece siyasal arenada değil, aynı zamanda düşünsel ve akademik alanlarda da ulus-devlet ideolojisinin biçimlenmesinde roller üstlenmişlerdir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, farklı Türk coğrafyalardan gelen ve diaspora olarak nitelendirilebilecek aydınlar, bu geçiş sürecine zemin hazırlamışlardır.

Diaspora teorisi bağlamında, söz konusu aydınlar kendi vatanlarından uzak olmalarına rağmen geldikleri coğrafyalardan getirdikleri bilgi, deneyim ve entelektüel birikim ile Osmanlı ve Cumhuriyet'in düşünsel dünyasını şekillendirdikleri bir gerçektir. Osmanlı ve Cumhuriyet elitleri arasında güçlü bir etkileşim yaratarak, ulus bilincinin gelişmesine ve Türkçülüğün kökleşmesini sağlamışlardır.

Bu teorik çerçeve doğrultusunda, aydınların rolü teorik bağlamda “sui generis”, yani kendine özgü bir yapı olarak kabul etmek mümkündür. Bu aydın ve ideolojik diaspora yapısı, klasik anlamlardan farklı olarak yalnızca etnik veya kültürel aidiyet üzerinden değil; temeli Türkçülük ideolojisi üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ulus inşası sürecine doğrudan müdahil olan bu

aydınlar, tarihi, dini, etnik ve mülteci diaspora türlerinden farklı olarak, “İdeolojik Diaspora” ve “Aydın Diasporası” olarak tanımlayabileceğimiz yapı içerisinde değerlendirmek mümkündür.

İdeolojik diasporanın en önemli özelliği, mensuplarının bir yandan ülkenin siyasal ve fikri yaşamına dahil olmaları, diğer yandan da bulundukları diaspora toplulukları aracılığıyla farklı coğrafyalarda yaşayan soydaşlarıyla bağlarını korumalarıdır. Böylece, hem Osmanlı’nın çözülme sürecinde hem de Cumhuriyet’in inşa döneminde ulusal kimliğin, milliyetçiliğin ve modernleşme ideolojisinin oluşumunu şekillendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Basım, 1976.
- Akpınar, Yavuz. "Taymas". TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 30 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taymas-abdullah-battal>
- Baykara, Tuncer. "A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/13(1985), 1-10.
- Bayram, Sadi. *İlk Türk Hafiri Hamit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi*. Ankara: Önder Matbaacılık, 2014.
- Bezci, Gül. "Kültür Hazinesimiz: Hamit Zübeyr Koşay". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021), 501-510.
- Copeaux, Etienne. Tarih Ders Kitaplarında(1931-1993) *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Devlet, Nadir. *Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Devlet, Nadir. *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 1. Basım, 2011.
- Dündar, Ali Merthan. "Abdürreşid İbrahim ve Japonya". *Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler*. 117-136. Konya: Jkm Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Erkan, Mustafa. "Abdulkadir İnan ve Eserleri". *Erdem* 12/36(Mayıs 2000), 907-928.
- Gilroy, Paul. "Diaspora", *Paragraph* 17/3 (Kasım 1994), 207-212.
- Gündoğdu, Abdullah. "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci". *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz. 21-36. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. çev. Kadir Günay. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Kamaliyeva, Alsu. *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Kanlıdere, Ahmet. "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 27 (Ocak 2012), 77-124.
- Kanlıdere, Ahmet. "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/1 (Mayıs 2004), 149-181.
- Kenny, Kevin. *Diaspora: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 1. Basım, 2013.
- Levent, Sinan. "Muharrem Feyzi Togay'a Göre Japonya; Japon Arşiv Belgelerinde Togay". *Aya-Pasifik Çalışmaları Türkiye Yıllığı* 4 (2009), 12-31.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 1991.
- Nikolayevič Mokşin, Gennadiy. *Narodniki V İstorii Rossii*. Voronej: İzdatelskiy Dom VGU, 2. Basım, 2016.
- Özkan, Mustafa. *Dil Eksenimiz*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2017.
- Özkaya, Yılmaz. "Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri". *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz. 321-331. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018.

- Perinçek, Mehmet – Odabaşı, Arda. *Stambulskie Novosti'de Jöntürk Devrimi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ravilevna Rameyevna, İlsiyar. “Parvus: Turetskaya Publitsistika”, *Gasırlar Arazı- Ebo Vekov* 2/1 (2016). 225-228
- Reynolds, Michael A.. *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus imparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü 1908-1918*. çev. Yücel Aşıkoğlu. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Sadoğlu, Hasan. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. çev. Çeviren Adı Soyadı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Sezgin, Sema. “Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri Ve Türklüğe Katkıları”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/2 (Ekim 2021), 297-321.
- Singin, Aynur. “Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme”. *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 1-24.
- Şenoğlu, Kemal. *Yusuf Akçura: Kemalizm'in İdeoloğu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Toprak, Zafer. “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 3/636. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Türkoğlu, İsmail. “Kursavî”. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 16 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kursavi>
- Uyanık, Necmi. “Sarıklı Bir Türkçü Olarak Halim Sabit (Şibay) ve Türk Milliyetçiliğindeki Yeri (1883-1946)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5(1999), 89-111.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3.Basım, 1992.
- Vurgun, Ahmet – Avaroğulları, Muhammet. “Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi”. *Turkish History Education Journal* 1/1(Ekim 2012), 116-130.
- Yaldız, Fırat. “Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (Haziran 1994), 289-318.